

Artur Quintana (Espira)

Les novel·les morisques de Rafael Escobar

L'adjectiu “morisc” pot sorprendre el lector, ja que difícilment el trobarà aplicat a la novel·la o a qualsevol altre gènere literari català. És ben sabut que la temàtica islàmica ha estat poc tractada en la moderna literatura catalana, una literatura que “no sol mirar amb bons ulls el sud, es vol una cultura del nord”.¹ L'interès, sempre discret, envers aquests temes s'ha centrat en la descripció de les lluites de la dita Reconquesta i té la seva obra senyera a *Canigó* de mossèn Cinto. Altrament els cinc-cents anys de presència mudèjar i morisca als Països Catalans no han despertat gaire atenció per part dels escriptors. En la literatura d'autor hi ha la gran excepció de *Mar i cel* d'Àngel Guimerà i ben poca cosa més en la literatura popular.² Aquesta situació no canvia fins que a finals dels anys setanta del segle passat pren volada el boom de la narrativa valenciana, a l'entorn del qual sorgiran un total de vuit autors i disset obres de temàtica mudèjar i morisca, majoritàriament novel·les, però també poesies i assaigs.³ He inclòs igualment en aquesta llista, per més que es tracti de l'època àrab, les obres on els autors volen “incidir –de la mateixa manera que la nostra poesia contempla les fonts constitutives de la lírica provençal trobadoresca i medieval catalana– sobre l'oblidada tradició aràbiga dels segles XI i XII”,⁴ en volgut contrast amb la visió “reconquistadora” fins aleshores dominant. En aquest interès

1 Piera (1985: 20).

2 Només he sabut trobar algunes rondalles al Baix Vinalopó (González i Caturla, 1987: 55–59, 67–71 i 175) i l'Alacantí (González i Caturla, 1985: 99–106), així com una tradició al Matarranya (Borau, 1995: 267).

3 Andrés Estellés, Vicent: *Cerdes del Russafí*, 1978; Capó, Bernat: *Espigolant pel rostoll morisc*, 1980; Lozano, Josep: *Crim de Germania*, 1980; Cremades, Ferran: *La Regina de la Pobra de les fembres peccadrins*, 1980; Piera, Josep: *El somriure de l'herba*, 1980; Mira, Joan Francesc: *El desig dels dies*, 1981; Piera, Josep: *El cingle verd*, 1982; *Ibidem*: *Poemes de l'Orient de l'Andalus*, 1983; *Ibidem*: *Els poetes aràbigos-valencians*, 1983; Cremades, Ferran: *El cant de la Sibyla*, 1983; *Ibidem*: *La lluna del temps*, 1984; Piera, Josep: *Maremar*, 1985; Escobar, Rafael: *L'últim muetzi*, 1994; Piera, Josep: *El paradís de les paraules*, 1995; *Ibidem*: *Seducions de Marràqueix*, 1996; Sanchis, Vicent: *Memòries d'un alami*, 1994; Escobar, Rafael: *Les veus de la vall*, 2000; Piera, Josep: *El jardí llunyà*, 2000.

4 Pròleg de Jaume Pont a Piera (1980: 11).

creixent per la temàtica morisca els valencians arrossegaran uns quants autors de les terres de l'Ebre,⁵ però gairebé cap de la resta del territori.⁶ Tot plegat mostra que aquesta temàtica és quasi exclusiva de les obres d'autors procedents de territoris on precisament la presència morisca fou considerable en el passat: les taifes de Dènia, València, Tortosa i Lleida. Si bé l'eclosió literària morisca en la literatura catalana, com ja més amunt he indicat, no es manifesta fins ben a les acaballes de la dècada dels setanta, les bases ja n'havien estat establertes per Joan Fuster el 1962, uns vint anys abans, en el seu assaig *Poetes, moriscs i capellans*,⁷ però la migradesa de la literatura al País Valencià en aquell moment no va permetre de plasmar en la pràctica literària l'ideari fusterià sobre els moriscs. En aquell assaig Fuster declarava el seu interès pels moriscs, i mostrava que no solament hi havia hagut discriminació religiosa, confessional, sinó que el poder els havia vist com una minoria nacional, la cultura de la qual, i la llengua àrab, l'algaravia, com a màxim exponent seu, havia de ser eliminada. Fuster hi exposà amb tot detall els *dirty works of history* que el poder cristià havia exercit contra els moriscs i va indicar especialment que les accions discriminatòries per part d'aquest envers l'algaravia no feien altra cosa sinó reforçar les que ja es practicaven, més o menys veladament, des de finals del XV, començaments del XVI, contra la llengua catalana, accions que continuaven en el moment d'escriure el seu assaig –i continuen, com tothom sap, a l'hora actual. Resumint: sense que calgués dir-ho explícitament, la lectura de l'esmentat assaig fusterià era una invitació a escriure sobretot novel·la morisca, *exemplum*⁸ on es veuria reflectida, com en un espill, l'actual situació de la nació catalana.⁹ I un *exemplum* que podria actuar-hi com a revulsiu i capgirar-la.

Del conjunt d'autors d'obres de temàtica morisca, abans esmentats, qui més fidelment ha dut a la pràctica novel·lística l'ideari fusterià ha estat Rafael Escobar amb les seves dues obres *L'últim muetzi* i *Les veus de la vall* publicades el 1994 i el 2000, si bé redactades abans del 1993 i del 1996 respectivament. A *L'últim muetzi* es descriuen diverses escenes de la vida i

5 Biarnès, Carmel: *La creu de la mitja lluna*, 1992; Carranza, Andreu: *El desert de l'oblit*, 1992; Pont, Jaume: *Divan*, 1992; Moret, Hèctor: *Al cul del sac trobarem les porqueres*, 1993; Carranza, Andreu: *Riu avall*, 1996; Terrado, Xavier: *Diàleg de la cordialitat*, 2004. Fruit de la col·laboració sobretot entre Josep Piera i Jaume Pont és l'antologia *Noviluni*, 1989.

6 De Barcelona: Bosch, Alfred: *Àlia la sublim*, 2000; de Mallorca: Ferrà, Miquel: *Allah akbar (El morisc)*, 1990.

7 Fuster, Joan (1962): *Poetes, moriscos i capellans*, València: L'Estel.

8 Sobre la concepció de la novel·la històrica vegeu Simbor Roig (1997).

9 Uso aquest terme amb el sentit que hi dona Guia (1988).

mort d'Ahmed Xubudi, el darrer alfaquí clandestí i també últim muetzi de Manzal, vila de l'Horta que fàcilment es pot identificar amb Manises.¹⁰ En començar la novel·la Ahmed Xubudi malviu amagat des de fa cinc anys en una balma vora el Túria on s'ha refugiat per a escapar al decret d'expulsió dels moriscs de l'any 1609. En els tres dies que precedeixen la seva mort l'alfaquí rememora en unes visions el passat del seu poble des de la conquesta cristiana l'any 1238. A la relació d'aquestes visions l'autor, que conta sempre en tercera persona, llevat dels freqüents diàlegs en boca dels personatges, hi dedica una mica més de la meitat del text de la novel·la. A la resta del text es descriu l'últim dia de la vida de Xubudi: l'alfaquí abandona el seu refugi i se'n va a Manzal. Allà es tanca dins de l'església i des de dalt del campanar, fent-lo servir de minaret, crida els inexistents valencians musulmans a l'oració i després profetitza sobre el futur dels valencians cristians, que s'han reunit al peu del campanar, abans que no el mati una sageta vinguda no se sap d'on. El seu cadàver es penjat d'una forca a l'abandonat cementiri morisc de Manzal, d'on el traurà d'amagat la seva neboda Valèria/Fathma, cristiana nova, per a enterrar-lo segons el ritu musulmà. Amb el retorn de la neboda a Manzal, per a incorporar-se per sempre més als cristians s'acaba la novel·la.

Aquesta s'estructura amb clares referències a l'Evangeli: la primera part, que Escobar anomena significativament *Via dolorosa*¹¹ llevat dels breus capítols que l'obren i la clouen, és entesa com la Passió, la de la nació morisca i d'Ahmed Xubudi, que se sacrifica per a salvar la dignitat de la pròpia gent. L'alfaquí se sent "rent i columna, força i esperit del seu poble dissortat"¹² i sap que, com el Crist que mai s'esmenta, li cal, en conseqüència, "escurar el calze de l'amargor".¹³ Les escenes de la segona part de la novel·la, amb les accions per a penjar de la forca el cos de l'alfaquí, així com la visió d'aquest cos retallant-se sota el sol ponent que té mossèn Joan, el capellà de Manzal: "La visió de la forca, lleugerament obliqua, afavoria la impressió que els dos braços d'aquella lletra de mort tenien la mateixa llargària. Per uns moments se li representà la imatge d'una creu ... sobre un

10 Manzal com Manises és a tocar del Xúquer (M, 11) i té al nord Paterna (M, 13) i a llevant Mislata i Xirivella (M, 13) i té, com també Manises, forns d'obra de terra (M, 125), i també com aquesta darrera vila havia estat concedida pel rei Jaume I a Artal de Luna quan la Conquesta, i més tard passà als Boïl.

11 M, 17.

12 M, 12

13 M, 24. La frase es repeteix a M, 104.

calvari”,¹⁴ suggereixen volgutament per part de l'autor la crucifixió. I s'arrodoneixen, a més, per l'actitud de Valèria/Fathma davant les despulles del seu oncle, actitud que té tant de Josep d'Arimatea i les dues Maries com d'Antígona.¹⁵

La persecució i l'anorreament amb l'exili final de la nació morisca ordenat pel poder cristià, la Passió dels moriscs, és descrita amb detall, especialment, amb tota la simbologia que comporta, la destrucció primer del minaret¹⁶ de Manzal i pocs anys després de la mesquita sencera.¹⁷ Segueixen els bateigs forçats que sobre els moriscs exerciren els agermanats, amb “la conclusió, monstruosa i contrària a tot recte enteniment”¹⁸ de l'Església que aquest bateig “fet [...] sota inequívokes amenaces de mort, era plenament vàlid als ulls de[l seu] Déu”.¹⁹ Les matances de moriscs fetes pels agermanats recorden, amb tràgica premonició, les tan conegudes als camps de concentració del Nacionalsocialisme:

la imatge de la sòrdida alegria dels vencedors udolant al voltant del seu trist botí. Tres barcelles de granisses de coure i bronze –unes quantes, molt poques, de plata– i un munt de robes femenines formant un informe apilotament multicolor, amb predomini dels vermells i els verds, al centre d'una placeta polsegosa. Arracades, polseres, esclaves i collars per un costat; cossets, gonelles, faixes i mocadors regats de sang, per l'altre. I pertot arreu, una collita de cossos sense vida, de totes les edats, sexe i condició, amb l'horror cristal·litzat als seus rostres completaven aquella visió miserable.²⁰

I quan el 1609 la Monarquia Habsbúrgica dicta l'ordre d'expulsió del moriscs continuen les persecucions i els maltractaments. En el camí de l'exili els moriscs seran “assaltats i despullats de les escasses pertinences que duïen i, en alguns casos, dels seus fills més menuts”.²¹ I en aquest *cabinet des horreurs* la llengua, l'algaravia, com havia indicat Fuster al seu esmentat assaig, hi tindrà un lloc important. Per part cristiana és titllada de “llengua de Satanàs”²² i se sent ja com “una provocació contra el poble cristià [...] l'obstinat manteniment dels vestits i usos moriscs i més encara el d'aquella

14 M, 156.

15 M, 159–176.

16 M, 19–23.

17 M, 39–49.

18 M, 34.

19 M, 34.

20 M, 30–31.

21 M, 63.

22 M, 74.

vilíssima llengua aràbiga”.²³ Se’n prohibeix l’ús oficial, si bé els moriscs aconseguiran d’eludir temporalment aquesta prohibició:

I quan els obligaren a parlar romanç a les juntes de l’aljama que s’havien de fer en presència del senyor o d’algun dels seus representants, fiscalitzador i vigilant, les convocaven de manera informal i en grups reduïts en cases i horts i les feien en el llenguatge algaraviat dels seus avantpassats.²⁴

Malgrat totes les adversitats els moriscs manifesten la “ferma determinació [...] de resistir i de continuar sent”²⁵ i si cal no dubtaran en admetre “la pràctica de la *taqiyya*, o simulació d’acceptar la religió dels infidels en cas de greu perill si a l’interior del seu cor restaven fidels a l’islam”.²⁶ Davant l’actitud dels cristians, a qui per a anorrear la nació morisca “Ni tan sols calia odi. N’hi havia prou amb fredor de cor i insensibilitat”,²⁷ els moriscs recordaran la tolerància islàmica enfront dels pobles del Llibre: “uns cristians que havien estat tractats fraternalment quan l’islam senyorejà tot al-Andalus, a l’igual que als seguidors de la religió mosaica”.²⁸ A la segona part de la novel·la Ahmed Xubudi, en profetitzar sobre el tèrbol futur dels valencians cristians i la seva llengua, declararà, establint així un clar paral·lelisme entre la persecució de la llengua àrab i de la catalana que:

Plaurà a Al·là, el Just, castigar-vos amb la més implacable i subtil des les seues malediccions. Confondrà els vostres pensaments i les vostres raons i oblidareu per sempre més la vostra nissaga. Els néts no coneixeran les paraules dels pares [...] Sereu molls i complaents, blans i dòcils amb els vostres botxins i us tornareu esquerps i hostils contra els vostres germans. Tota la força se us n’anirà blasmant la vostra pàtria antiga i els vostres llinatges i sang [...] les paraules estranyes portaran al ventre pensaments estranys que senyorejaran la vostra ment [...] Morireu en un aiguabarreig ... sense conèixer la dignitat de la lluita i la solidaritat ... com l’hem coneguda nosaltres, els tagarins de la Xarquia d’al-Andalus.²⁹

Escobar a *L’últim muetzi* dedica força atenció a les diferents llengües – àrab, castellà, català i llatí–, en joc a la novel·la amb minuciositat de sociolingüista, indicant on, quan i qui enraona o escriu en l’una o l’altra. Escas-

23 M, 42.

24 M, 46.

25 M, 21.

26 M, 34, veg. també M, 45.

27 M, 20.

28 M, 16.

29 M, 144–147.

segen les citacions en llatí, però no en castellà, majoritàriament disposicions legals contra els moriscs, que apareixen literalment en aqueixa darrera llengua sense traducció. La freqüent terminologia islàmica en àrab dins del text català va acompanyada d'explicacions en aqueixa darrera llengua, altrament les citacions en àrab són comptades i es tradueixen sempre. La toponímia varia segons la diferent actitud que adopta l'autor omniscient: unes vegades conta els fets des d'una òptica morisca i unes altres cristiana. Així la Balansiya i l'ad-Daya de les visions d'Ahmed Xubudi a les pàgines 18 i 16 esdevindran València i Aldaia en tractar de Valèria a les pàgines 179 i 173, i aquest darrer personatge es dirà així o Fathma segons actuï com a morisca o com a cristiana nova.

D'acord amb l'actual novel·la històrica el narrador omniscient “no alligona –directament, s'entén– *només* mostra”.³⁰ Tanmateix sempre narra o des de l'òptica morisca o des de la cristiana, i en cada cas, de manera semblant al que hem vist que passa amb els topònims i antropònims, pren partit pels moriscs o pels cristians, especialment en l'adjectivació. Així el narrador des d'una visió islàmica qualificarà l'algaravia de “cristal·lina i identificadora”³¹ o els moriscs de “gent dissortada i solidària”;³² la destrucció per ordre del rei de la mesquita de Manzal és anomenada un “sacríleg treball”.³³ I amb ulls de cristià exposarà que d'ençà de l'expulsió ha quedat “netejada la rogalia de moriscs”.³⁴ Tanmateix l'adscripció d'un text a l'autor omniscient o a un personatge de la novel·la no sempre és fàcil, com en la darrera frase del següent fragment: [La cúpula del campanar on és tancat Xubudi] “li semblà feréstega i hostil, com el símbol que era d'una fe errònia i allunyada de tota bondat”.³⁵ Tots els personatges de *L'últim muetzi* pertanyen a l'un o a l'altre camp: o són moros o són cristians. Només un personatge, “Valèria Santjoan, abans [i després i abans] Fathma Haled”³⁶ es mourà entre les dues nacions, i hi reflexionarà profundament, més que més en els darrers capítols de la novel·la. La segona novel·la de Rafael Escobar, *Les veus de la vall*, farà d'una figura semblant, Tomàs/Çelim, migpartida entre els móns islàmic i cristià, el seu personatge principal.

30 Simbor Roig (1997: 117).

31 M, 33.

32 M, 21.

33 M, 20.

34 M, 129.

35 M, 119.

36 M, 160.

Les veus de la vall consta de tres parts. La primera, que va de les pàgines 9 a la 43, són els fragments de les memòries d'Ibn Moussa, de la vila de Muro, de la Xarquia, datades a Tunis devers l'any 1658 on es descriu com l'any 1609 tropes cristianes fan un carnatge —aquest és el títol dels fragments— entre els moriscs de la Vall de Seta, a l'actual comarca del Comtat, quan anaven a embarcar a Dénia cap a l'exili. Els fets tenen lloc vora la vila de Fageca. La segona part, molt extensa, comprèn fins a la pàgina 235 i té un total de quinze capítols. Llevat del primer on s'hi conta la infantesa de Tomàs Alzina, de Gorgos, fill del governador de la Vall de Seta en els anys immediatament posteriors a l'expulsió dels moriscs, la resta de la narració passa en poc temps, quan aquest Tomàs té quinze anys, cap al 1620. Tomàs troba Caterina, una mallorquina que amb els seus pares ha vingut a repoblar les terres que els moriscs havien hagut d'abandonar. Els dos joves s'enamoren. Un dia Tomàs se sent atret per unes veus, com un cant islàmic, que semblen venir de dalt dels cingles de la Serrella, que tanquen pel sud la Vall de Seta. Tomàs s'hi enfila i es troba enfront d'un morisc Ibrahim Ibn Muley, deixeble del darrer ulema de Benilloba, que s'hi ha refugiat des que, malferit, va poder fugir de la matança de Fageca, deu o dotze anys abans. Un capítol és dedicat a contar la història d'Ibrahim. Tomàs, a través del que li explica aquest morisc, i per una conversa posterior amb el governador de la Vall, sabrà que el governador és realment el seu pare, però la seva mare és Meriem, una morisca assassinada llavors de la matança de Fageca l'any 1609. El governador el va salvar, quan era un infant de quatre o cinc anys, recollint-lo ferit vora de la seva mare morta. En llargs capítols és descrita la lluita interna de Tomàs entre la fidelitat al món cristià o al morisc —Tomàs es preguntarà: “Però quin és realment el meu arbre?”³⁷—, així com també la vida de Caterina i els nous colons de les Illes en unes valls on ja es va apagant el record de la presència morisca. Els amors entre Tomàs i Caterina continuen. Aquesta n'espera un fill. Bernat, el pare de Caterina, que de sempre s'ha oposat a les relacions de la filla amb Tomàs, en adonar-se de l'embaràs, embogit, prepara una emboscada al xicot quan aquest baixa de la Serrella, on ha parlat amb Ibrahim Ibn Muley, el solitari morisc refugiat, per segona i darrera vegada. Poc després d'aquesta separació Ibrahim es precipita en el buit des dels cingles de la Serrella.³⁸ Tomàs arriba al

37 V, 161.

38 Acció en desacord amb la doctrina islàmica i que no permet un final canònic als deu anys de patiments d'Ibrahim, vivint amagat per a poder donar testimoni de la permanència de l'Islam a la Xarquia. Són uns fets que Escobar no comenta.

peu de la serra i cau en l'emboscada de Bernat que el mata i fereix Caterina que en sentir crits havia vingut corrents. Un soldat que havia de protegir Tomàs mata d'un tret Bernat. Enmig d'aquest carnatge, a tocar de Famorca, que recorda evidentment la matança de la primera part, s'acaba sobtadament el text per donar entrada a un breu *Epíleg possible*, o tercera part, que se situa als nostres dies. Alberto Landete, un castellà de la Manxa, capatàs d'una empresa que està construint a la Vall de Seta una urbanització, explica el que pensa sobre els valencians i la seva llengua. Apareix també un treballador algerí, Haroum, que conserva com una relíquia una clau que ha anat passant de pares a fills. Es tracta de la clau de la casa d'At Rabatil, de Travadell a la Vall de Seta mateix on ara es troba, casa que fou dels seus avantpassats, sense que ell, ni ara ni mai, arribarà a saber-ho. Haroum amb la pala excavadora és a punt d'arrencar una palmera que creix al costat d'una alzina, quan un xàfec terrible no li deixa continuar la feina. La palmera havia estat plantada quatre-cents anys abans per Tomàs complint un desig d'Ibrahim, i l'alzina per Caterina. El xàfec sobtat salva per un poc temps la vida dels dos arbres. L'endemà la destrucció haurà de continuar. Així acaba l'epíleg i la novel·la tota.

Els paral·lelismes d'aquesta novel·la amb l'anterior són evidents. Ibrahim, el deixeble de l'últim ulema de Benilloba, pretén com Xubudi, el darrer alfaquí de Manzal, a *L'últim muetzi*, salvar la dignitat de la nació morisca de la Xarquia per la seva permanència de deu anys amagat a la Serrella donant-li testimoni de l'Islam. Tanmateix Xubudí, assassinat, assolirà el sacrifici, Ibrahim, que se suïcida, no. El patiment, la Passió morisca descrita a *L'últim muetzi*, correspon ara a la matança de Fageca l'any 1609, i la lluita interior de Valèria/Fathma debatent-se entre el món morisc i el cristià d'aquella primera novel·la, ho és a la situació semblant en què es troba Tomàs, conegut també per Çelim. Els paral·lelismes hi són, però hi ha hagut un desplaçament en l'extensió atorgada als diferents temes. A *Les veus de la vall* la lluita interior d'un personatge migpartit entre els dos móns, l'islàmic i el cristià, predomina de bon tros sobre la descripció de la passió morisca, a *L'últim muetzi* la situació era al revés.

Els conflictes nacionals i lingüístics entre moriscs, catalans i castellans al País Valencià, així com el paral·lelisme entre la situació allà del moriscs i la dels catalans, la temàtica sobre la qual Joan Fuster havia cridat especialment l'atenció en el seu esmentat assaig de 1962, hi són descrits encara amb més de detall i insistència que no pas a *L'últim muetzi*. La prova que convenç plenament Tomàs/Çelim de la seva condició morisca és el fet que quan es troba amb Ibrahim als cingles de la Serrella és capaç no solament

d'entendre l'algaravia en què aquell li parla, ans també de parlar-hi ell mateix: “Un idioma que li hauria d’haver resultat desconegut, però que, lluny d’això, prenia vida als seus propis llavis”.³⁹ En una conversa entre Tomàs Alzina i el seu pare, el governador de la Vall de Seta, aquest darrer li diu per a justificar l’expulsió dels moriscs: “–No hi ha lloc en aquesta terra per a dos pobles, dues creences i dues llengües. Ni en aquesta ni en ninguna altra. Un poble sempre acaba desapareixent al si de l’altre, si tots dos comparteixen la terra [...] I no hi ha altra veritat”.⁴⁰ I quan Tomàs, al·ludint als castellans –“lo poble de ponent”⁴¹–, li pregunta: “–Si un bon dia ve una altra gent a la nostra terra, com arribaren un dia los cristians en aquesta terra de moros...”⁴², el governador no sap gaire què contestar: “–Fill, això són preocupacions que només viuen en el teu pensament”,⁴³ Tomàs replicarà: “Potser fa segles un pare morisc li deia les mateixes coses al seu fill”.⁴⁴ Aquesta premonició de Tomàs Alzina sobre la destrucció de la nació catalana a València es veu confirmada a l’*Epíleg* de *Les veus de la vall* en l’actitud i els pensaments del castellà Alberto Landete que parlant dels valencians, ell en dirà “alacantins”,⁴⁵ sent que “mai no s’acostumaria a sentir-los aquella parla de papagais amb què de vegades s’entien entre ells i que ara, per a més inri, s’havia fet un lloc als televisors”.⁴⁶ Li agradava el nom triat per a la urbanització que estava construint prop de Famorca:

Los Mirasoles de la brisa. Allò suggeria progrés, avanç, modernització. Un nom que s’enduria per davant tots aquells foscos termes supervivents del passat, com *mallaes*, *Malafí*, *Cunills*, *Genebrar* ... Paraules críptiques i bàrbares en aquella parla troglodítica. Retard i tercermundisme.⁴⁷

Mentre que als moriscs, com declara Ibn Moussa a les seves memòries, davant de totes les calamitats que han hagut de patir

39 V, 138.

40 V, 155.

41 V, 161.

42 V, 161.

43 V, 161.

44 V, 161.

45 V, 238.

46 V, 238.

47 V, 241.

un consol gran ens queda [...] i és el de saber que perdérem la nostra terra però mai no la venguérem. Perquè haver-la venuda sí que hauria estat la més infamant de les pèrdues. Ens n'ha quedat per sempre més el bell record. I la dignitat⁴⁸,

als valencians de nació catalana, com ja profetitzava Ahmed Xubudi a *L'últim muetzí* —“no sereu pinya premuda, sinó magrana molla i frèvola”⁴⁹— no els queda ni això.

Bibliografia

- Borau, Lluís *et al.* (eds. 1995): *Lo Molinar. Recull de Literatura popular catalana del Matarranya i Mequinensa*, Calaceit: Instituto de Estudios Turolenses *et al.*
- Escobar, Rafael (1994): *L'últim muetzí*, València: Tres i Quatre. Ateses les freqüents citacions d'aquest text l'abrevio M.
- (2000): *Les veus de la vall*, València: Tres i Quatre. Ateses les freqüents citacions d'aquest text l'abrevio V.
- Gonzàlez Caturla, Joaquim (1985): *Rondalles de l'Alacantí*, Alacant: Instituto Juan Gil Albert.
- (1987): *Rondalles del Baix Vinalopó*, Alacant: Instituto Juan Gil Albert.
- Guia, Josep (1988): *València, 750 anys de nació catalana*, València: Tres i Quatre.
- M: Veg. Escobar, Rafael (1994).
- Piera, Josep (1980): *El somriure de l'herba*, Barcelona: Proa.
- (1985): *Maremar*, Barcelona: Proa.
- Simbor Roig, Vicent (1997): “Sobre la novel·la històrica actual”, *Caplletra* 22, 105–128.
- V: Veg. Escobar, Rafael (2000).

48 V, 42–43.

49 M, 145.